

دانشگاه امام صادق

دانشکده معارف اسلامی و حقوق

رساله دکتری رشته معارف اسلامی و حقوق

گرایش حقوق عمومی

«طراحی سازوکار و آیین مطلوب نظارت فقهای شورای نگهبان

بر قوانین و مقررات»

اساتید راهنما:

آیت‌الله عباس کعبی

دکتر هادی طحان نظیف

اساتید مشاور:

دکتر سید محمدهادی راجی

دکتر غلامحسین الهام

دانشجو:

محمدعلی فراهانی

شهریور ماه ۱۴۰۰

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و... از این رساله دوره دکتری برای دانشگاه امام صادق (علیه السلام) محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

دانشگاه امام صادق (ع)

تأییدیه اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از رساله دکتری

اعضای هیأت داوران نسخه نهایی رساله دکتری آقای **محمدعلی منیرعلیانی** به شماره دانشجویی **۹۲۵۱۰۱۸** با عنوان **طراحی سامانه کارایی مبتنی بر نظریات مجامع شورای کسب و کار ایران در شرایط تحریرات** از نظر شکل و محتوای بررسی نموده و پذیرش آن برای تکمیل درجه دکتری پیشنهاد می نماید.

محل امضا	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیئت داوران
	بابا کریمی	استاد راهنما:
	استاد	سید علی حسینی	استاد راهنما:
	دانشیار	غلامرضا...	استاد مشاور:
	دانشیار	حسن اسماعیلی	استاد داور:
	استاد	سید سعید...	استاد داور:
	استاد	محمد مهدی جبری	استاد داور:
	استاد	خیراله پیروین	استاد داور:
	استاد	سید محمد...	مشاور

..... نماینده شورای تحصیلات تکمیلی دانشکده:

TP-FR-۱۱۵-۰۱

تقدیم به:

پیشگاه مقدس قطب عالم امکان،

حضرت صاحب العصر و الزمان
عجل الله فرجه

و

ثامن الحجج حضرت علی ابن موسی الرضا علیهما السلام

و

آنان که سیاهی قلممان،

وامدار سرخی خونشان است. تقدیم به تمامی شهیدان راه حق

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس، خداوندی را که با ارسال پیامبر خاتم محمد مصطفی ﷺ و احکام و آیین مترقی و سعادت‌پرور اسلام و تبیین و تفسیر آن توسط ائمه معصومین علیهم‌السلام، بشریت را از ضلالت و گمراهی به نور و هدایت، رهنمون گردید.

بر خود لازم می‌دانم که از اساتید محترم راهنما آقایان آیت‌الله عباس کعبی و دکتر هادی طحان نظیف، اساتید محترم مشاور آقایان دکتر سید محمد هادی راجی و دکتر غلامحسین الهام که با راهنمایی، مشاوره و نقادی ارزنده خود اینجانب را در تهیه پژوهش حاضر، یاری رساندند تقدیر و تشکر نمایم.

چکیده

همزمان با تالو انقلاب اسلامی، آرزوهای دیرین ملت مسلمان و شیعه ایران، رنگ حقیقت یافت و با استقرار حکومت اسلامی در چارچوب نظام حقوقی جمهوری اسلامی جامه عمل به خود پوشید. بی‌شک استقرار حکومت اسلامی جز از طریق اجرای موازین شرع و احکام اسلامی نخواهد بود و این مهم در قامت هنجارهای حقوقی است که پیاده می‌شود. بر همین اساس قانونگذار اساسی به پیروی از خواست و اراده ملت، قانون اساسی را بر این پایه استوار ساخت که مبنا و سنج اعتبار قوانین و مقررات در نظام حقوقی جمهوری اسلامی، نسبت آنها با موازین اسلامی و احکام شریعت است. مسئولیت تشخیص این امر نیز بر عهده فقهای آگاه به زمان و عادل شورای نگهبان قرار گرفت. اما با گذشت بیش از ۴۰ سال از تشکیل این نهاد، نظام حقوقی حاکم بر چگونگی ایفای این مسئولیت دارای ابهام است و همین امر نظام حقوقی را دچار اشکال کرده است. چه بسیار هنجارهای حقوقی معتبر در نظام حقوقی قابل احصا است که از پرتو نظارت شرعی فقهای شورای نگهبان بی‌بهره مانده است. از سوی دیگر قوانین یا مقرراتی در نظام حقوقی معتبر شمرده شده و در حال اجرا هستند درحالی که فقهای شورای نگهبان در نظرات خود، به مغایرت شرعی آنها تصریح کرده و آنها را ابطال کرده‌اند. این موارد حکایت از اشکالی است که در نظام حقوقی وجود دارد درحالی که مبتنی بر ظرفیت‌های موجود قانون اساسی قابل رفع است. این پژوهش با روش «توصیفی-تحلیلی» به دنبال پاسخ به این پرسش است که نظام حقوقی و سازوکار مطلوبی که در پرتو آن نظارت شرعی فقهای شورای نگهبان به تمامه اعمال شود، کدام است؟ در پاسخ این فرضیه به تأیید رسید که مبتنی بر ملاکی که در قانون اساسی پیش‌بینی شده است، هنجارهای با ماهیت قانونی یا در حکم قانون باید به صورت پیشینی و در سازوکاری که مشخص شده است و سایر هنجارهای دارای ماهیت مقرره‌ای باید ضمن ابلاغ برای اجرا و به صورت پسینی مورد نظارت فعال فقهای شورای نگهبان قرار گیرند و برای اجرای این مهم، ضرورت دارد تا ساختار بسیط شورای نگهبان اصلاح شده و با توسعه ساختار زمینه تحقق غایت اصل ۴ قانون اساسی را که همان اسلامیت کلیه قوانین و مقررات است فراهم سازد.

واژگان کلیدی: اصل ۴ قانون اساسی، شورای نگهبان، فقهای شورای نگهبان، موازین اسلامی، نظارت شرعی، فتوای معیار، انطباق، عدم مغایرت.

فهرست اجمالی

مقدمه	۱
فصل اول: چارچوب نظری نظارت شرعی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران	۱۷
فصل دوم: الزامات حقوقی آیین مطلوب نظارت شرعی	۱۰۱
فصل سوم: رویه جاری و آیین مطلوب نظارت شرعی بر قوانین و مقررات	۱۹۳
نتیجه‌گیری	۲۶۳
پیوست یک	۲۸۹
فهرست منابع و مآخذ	۲۹۱

فهرست تفصیلی

مقدمه	۱
۱. بیان مسئله	۱
۱-۱. دایره اعمال نظارت شرعی	۴
۲-۱. مقام صالح جهت اعمال نظارت شرعی	۶
۳-۱. نسخ یا ابطال هنجار مغایر	۸
۴-۱. سازوکار حقوقی اعمال نظارت شرعی توسط فقهای شورای نگهبان	۹
۲. سابقه پژوهش	۹
۱-۲. صلاحیت فقهای شورای نگهبان	۱۰
۲-۲. حکومت، عموم و اطلاق	۱۱
۳-۲. آثار نظارت شرعی و ضمانت اجرای آن	۱۱
۴-۲. معیار نظارت شرعی (فتوای معیار)	۱۲
۵-۲. راهکار	۱۲
۳. ضرورت و اهمیت پژوهش	۱۳
۴. بهره‌بردار و مخاطب پژوهش	۱۴
۵. سؤال پژوهش	۱۴
۶. فرضیه پژوهش	۱۴
۷. روش انجام پژوهش	۱۵
۸. سازمان دهی تحقیق	۱۵

فصل اول: چارچوب نظری نظارت شرعی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران	۱۷
مقدمه	۱۸
مبحث اول: مفاهیم کاربردی	۱۸
گفتار اول: نظارت شرعی	۱۹
گفتار دوم: قوانین و مقررات	۲۱
بند اول: قانون	۲۱
الف. مفهوم قانون	۲۱
ب. مراجع قانونگذار	۲۵
بند دوم: مقررات	۲۶
الف. مفهوم مقررات	۲۶
ب. نسبت مفهومی قانون و مقررات	۲۷
ج. انواع و مراجع وضع مقررات	۲۷
د. مقررات در اصل ۴ قانون اساسی	۲۸
بند سوم: سلسله مراتب قوانین و مقررات	۲۸
گفتار سوم: موازین اسلامی و احکام شرعی	۳۱
بند اول: موازین اسلامی	۳۲
بند دوم: احکام شرعی	۳۳
الف. تعریف حکم شرعی	۳۳
ب. انواع حکم شرعی	۳۴
ج. حکم اولی، ثانوی و حکومتی	۳۵
بند سوم: نسبت موازین اسلامی و احکام شرعی	۳۷
گفتار چهارم: عموم، اطلاق و حکومت	۳۹
بند اول: عموم	۳۹
بند دوم: اطلاق	۴۰

- بند سوم: حکومت..... ۴۱
- مبحث دوم: مقام صالح اعمال نظارت شرعی..... ۴۳
- گفتار اول: مراجع ذیصلاح..... ۴۳
- بند اول: مقام رهبری..... ۴۴
- بند دوم: فقهای شورای نگهبان..... ۴۵
- گفتار دوم: نسبت صلاحیت مراجع مذکور..... ۴۶
- گفتار سوم: رد دو احتمال..... ۴۷
- بند اول: صلاحیت شورای نگهبان..... ۴۷
- بند دوم: هیأت عالی نظارت بر حسن اجرای سیاستهای کلی نظام..... ۴۸
- مبحث سوم: حیطة صلاحیت فقهای شورای نگهبان..... ۴۸
- گفتار اول: نظریات موجود پیرامون نظارت شرعی..... ۴۹
- بند اول: نظریه اول (نظریه اجمال اصل ۴ قانون اساسی)..... ۴۹
- الف. وضوح عبارت صدر اصل و عمومیت آن..... ۴۹
- ب. وضوح عبارت میانی اصل و تأکید آن بر شمول صدر اصل بر سایر اصول قانون اساسی..... ۵۰
- ج. اجمال و اهمال عبارت ذیل اصل..... ۵۰
- د. آثار اصل ۴ قانون اساسی..... ۵۱
- ۱- شمول اصل ۴ بر اصول قانون اساسی و مصوبات تقنینی مجلس..... ۵۱
- ۲- شمول اصل ۴ قانون اساسی بر مقررات..... ۵۱
- ۳- عدم شمول ذیل اصل ۴ نسبت به قوانین پیش از تشکیل مجلس شورای اسلامی..... ۵۱
- ۴- صلاحیت فقهای شورای نگهبان در خصوص آراء وحدت رویه به موجب قانون عادی..... ۵۲
- بند دوم: نظریه دوم (گستره صلاحیت شامل قوانین قبل از انقلاب)..... ۵۲

- بند سوم: نظریه سوم (وسعت صلاحیت فقهای شورای نگهبان از قوانین تا اعمال و تصمیمات)..... ۵۴
- بند چهارم: نظریه چهارم (صلاحیت شورای نگهبان (اصل ۹۴ و اصل ۴) نسبت به مصوبات تقنینی مجلس)..... ۵۴
- گفتار دوم: نظارت شرعی (اصل ۴ قانون اساسی) در اندیشه قانونگذار اساسی..... ۵۵
- بند اول: اهمیت و لزوم اتخاذ قوانین و مقررات از کتاب و سنت..... ۵۶
- بند دوم: لزوم تعیین مرجع برای تشخیص انطباق قوانین و مقررات با موازین اسلامی..... ۵۶
- بند سوم: لزوم تطبیق اطلاعات و عمومات کلیه قوانین و مقررات با موازین اسلامی..... ۵۷
- بند چهارم: عدم محدودیت صلاحیت فقهای شورای نگهبان..... ۵۸
- بند پنجم: نکات مهم و تأثیرگذار مشروح مذاکرات..... ۶۱
- گفتار سوم: قلمرو و حکومت اصل ۴ قانون اساسی (نظر مختار)..... ۶۲
- بند اول: قلمرو نظارت شرعی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران..... ۶۳
- الف. اصلی کلی و عام المشول..... ۶۴
- ب. مصادیق مشمول صدر اصل ۴ قانون اساسی..... ۶۵
- ج. تفسیر شورای نگهبان..... ۶۵
- بند دوم: نسبت اصل ۴ قانون اساسی با اصول ۹۴ و ۹۵ قانون اساسی..... ۶۷
- الف. تقریر محل نزاع..... ۶۷
- ب. تفاوت موضوع اصول ۴ و ۹۴ قانون اساسی..... ۶۸
- ج. اصل ۴ قانون اساسی..... ۶۸
- د. اصول ۹۴ و ۹۵ قانون اساسی..... ۶۹
- هـ. حکومت اصل ۴ بر اصل ۹۴..... ۶۹
- و. نمونه‌ای از رویه شورای نگهبان..... ۷۱
- ز. رد نظریه اجمال اصل ۴..... ۷۲
- ح. پویایی نظام حقوقی..... ۷۳

- بند سوم: حکومت اصل ۴ قانون اساسی بر سایر اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات.....۷۴
- الف. مفهوم حکومت اصل ۴.....۷۴
- ب. حکومت اصل ۴ بر اصول قانون اساسی.....۷۵
- ۱- فرادستوری بودن اصل ۴.....۷۵
- ۲- تقیید اصول قانون اساسی.....۷۶
- ۳- تقدیم مغایرت شرعی بر مطابقت قانون اساسی.....۷۷
- ۴- حکومت اصل ۴ در مقام تفسیر یا تطبیق.....۷۸
- ج. حکومت اصل ۴ بر سایر قوانین و مقررات.....۷۹
- مبحث چهارم: اثر نظارت شرعی.....۸۰
- گفتار اول: ابطال.....۸۲
- بند اول: مفهوم ابطال.....۸۲
- بند دوم: اثر ابطال در نظارت شرعی.....۸۳
- بند سوم: مؤیداتی مبنی بر ابطال قوانین و مقررات مغایر با شرع.....۸۳
- گفتار دوم: نسخ.....۸۵
- بند اول: تعریف نسخ.....۸۵
- بند دوم: نسخ قوانین و مقررات مغایر در نظارت شرعی.....۸۶
- گفتار سوم: عدم نسخ قوانین و مقررات مغایر شرع.....۸۶
- گفتار چهارم: نظر مختار.....۸۷
- بند اول: ابطال هنجار حقوقی.....۸۷
- بند دوم: مسئله تزلزل نظام قانونی.....۹۴
- بند سوم: پاسخ مسئله اول.....۹۵
- بند چهارم: مسئله خلاً قوانین و مقررات.....۹۷
- بند پنجم: پاسخ شبهه دوم.....۹۸

فصل دوم: الزامات حقوقی آیین مطلوب نظارت شرعی.....	۱۰۱
مقدمه.....	۱۰۲
مبحث اول: الزامات مرحله اطلاع از قانون یا مقررہ خلاف شرع.....	۱۰۲
گفتار اول: الزامات استفاده از ظرفیت‌های موجود.....	۱۰۳
بند اول: دیوان عدالت اداری.....	۱۰۳
بند دوم: نظارت رییس مجلس شورای اسلامی بر مصوبات دولت.....	۱۱۰
بند سوم: سازمان بازرسی کل کشور.....	۱۱۲
بند چهارم: قضات دادگاهها.....	۱۱۲
بند پنجم: کمیسیون اصل ۹۰ مجلس شورای اسلامی.....	۱۱۳
گفتار دوم: الزامات ظرفیت‌های جدید.....	۱۱۴
بند اول: شورای فقهی استانی و مجمع فقهی شورای نگهبان.....	۱۱۴
بند دوم: سازمان‌های مردم نهاد فعال در عرصه نظارت بر قوانین و مقررات.....	۱۱۶
مبحث دوم: الزامات مرحله رسیدگی و بررسی.....	۱۱۷
گفتار اول: تعیین زمان‌بندی جهت رسیدگی و اظهار نظر.....	۱۱۷
گفتار دوم: ارتباط با دستگاه‌های ذی ربط و ذی نفع.....	۱۲۲
گفتار سوم: بهره‌گیری از ظرفیت‌های کارشناسی و تخصصی.....	۱۲۳
مبحث سوم: الزامات ناظر بر شناسایی فتوای معیار.....	۱۲۵
گفتار اول: نظریات مختلف پیرامون فتوای معیار.....	۱۲۶
بند اول: فتوای مشهور.....	۱۲۶
بند دوم: فتوای مبتنی بر احتیاط.....	۱۲۸
بند سوم: فتوای اعلم.....	۱۲۹
بند چهارم: فتوای فقهای شورای نگهبان.....	۱۳۰
بند پنجم: فتوای کارآمد.....	۱۳۱
بند ششم: فتوای ولی فقیه.....	۱۳۲

- بند هفتم: سایر نظرات ۱۳۳
- بند هشتم: نظر مختار ۱۳۴
- گفتار دوم: رویه شورای نگهبان در خصوص اتخاذ فتوای معیار ۱۳۹
- بند اول: فتوای فقهای شورای نگهبان به مثابه فتوای معیار ۱۴۰
- بند دوم: فتوای مشهور فقها به عنوان فتوای معیار ۱۴۰
- بند سوم: فتوای ولی فقیه به عنوان فتوای معیار ۱۴۱
- مبحث چهارم: الزامات ناظر بر تطبیق موضوعات با موازین شرعی (انطباق یا عدم مغایرت) ۱۴۲
- گفتار اول: انطباق ۱۴۳
- گفتار دوم: عدم مغایرت ۱۴۴
- گفتار سوم: قول به تفصیل (نظر مختار) ۱۴۶
- مبحث پنجم: الزامات نگارش نظرات شورا و آثار آن ۱۴۸
- گفتار اول: بایسته‌های نگارش نظر ۱۴۹
- بند اول: مستند بودن ۱۴۹
- بند دوم: مستدل بودن ۱۵۱
- بند سوم: بیان استظهارات ۱۵۳
- بند چهارم: راهنمایی مقام واضع در راستای رفع ایراد ۱۵۷
- گفتار دوم: انواع ایرادات شرعی و آثار اجرایی آن ۱۵۸
- بند اول: انواع ایرادهای فقهای شورای نگهبان به قوانین و مقررات ۱۵۸
- الف. مغایرت صریح مصوبه با موازین شرعی ۱۵۸
- ب. مغایرت آثار اجرایی مصوبه با موازین شرعی ۱۵۹
- ج. مغایرت از حیث مقام تصویب کننده ۱۵۹
- د. مغایرت از حیث ارجاع به مفادی مغایر موازین شرعی ۱۶۰
- ه. مغایرت اطلاق مصوبه با موازین شرعی ۱۶۰
- و. مغایرت عموم مصوبه با موازین شرعی ۱۶۱

- بند دوم: انواع ایراد فقهای شورای نگهبان ناظر بر «اطلاق» یا «عموم» مصوبه ۱۶۳
- الف. ایراد ناظر بر اطلاق یا عموم مصوبه با ذکر دلیل یا جهت ایراد ۱۶۳
- ب. ایراد بر اطلاق یا عموم مصوبه بدون ذکر دلیل یا جهت ایراد ۱۶۴
- ۱- قابل بیان بودن دلیل ایراد بر اطلاق ۱۶۴
- ۲- عدم امکان بیان دلیل ایراد ۱۶۵
- ۳- بیان ایراد بر اطلاق مصوبه با ذکر دلیل و استناد ۱۶۶
- بند سوم: اجرای نظر فقهای شورای نگهبان در فرض مذکور ۱۶۷
- الف. مصوبات مجلس یا اساسنامه‌های مصوب دولت ۱۶۷
- ب. قوانین معتبر سابق نظیر قوانین پیش از انقلاب ۱۶۹
- ج. اجرای نظرات فقها از سوی دیوان عدالت اداری ۱۷۰
- بند چهارم: راهکار مطلوب در اجرای نظر فقهای شورای نگهبان ۱۷۱
- مبحث ششم: الزامات فرایندی‌ها و تضمین اجرای نظرات شرعی ۱۷۲
- گفتار اول: اثر اعلام نظر فقهای شورای نگهبان ۱۷۳
- بند اول: ارسال قانون مغایر برای رییس جمهور جهت ابلاغ ۱۷۴
- بند دوم: ضمانت اجرای استتکاف رییس جمهور ۱۷۵
- بند سوم: ارسال سایر موارد مغایر برای روزنامه رسمی ۱۷۵
- گفتار دوم: اعطای مهلت مبنی بر عدم ابطال فوری ۱۷۶
- مبحث هفتم: الزامات حقوقی لازم‌الاجرا شدن آیین مطلوب نظارت شرعی ۱۷۹
- گفتار اول: تفسیر قانون اساسی ۱۸۱
- گفتار دوم: قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی ۱۸۲
- گفتار سوم: آیین‌نامه داخلی شورای نگهبان ۱۸۵
- گفتار چهارم: حل معضل (موضوع بند ۸ اصل ۱۱۰ قانون اساسی) ۱۸۹

فصل سوم: رویه جاری و آیین مطلوب نظارت شرعی بر قوانین و مقررات.....	۱۹۳
مقدمه.....	۱۹۴
مبحث اول: رویه جاری اعمال نظارت شرعی در حوزه قوانین.....	۱۹۷
گفتار اول: انواع قوانین مشمول نظارت.....	۱۹۷
بند اول: قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی، شورای انقلاب و قوانین مصوب قبل از انقلاب.....	۱۹۷
بند دوم: قانون مصوب مجلس خبرگان رهبری موضوع اصل ۱۰۸ قانون اساسی.....	۲۰۳
بند سوم: آراء وحدت رویه دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری.....	۲۰۴
الف. آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور.....	۲۰۵
ب. آرای وحدت رویه و ایجاد رویه دیوان عدالت اداری.....	۲۰۶
بند چهارم: مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی و شورای عالی فضای مجازی.....	۲۰۷
بند پنجم: اساسنامه‌های مصوب دولت موضوع ذیل اصل ۸۵ قانون اساسی.....	۲۱۰
گفتار دوم: سازوکار فعلی اعمال نظارت شرعی.....	۲۱۱
بند اول: نظارت شرعی نسبت به مصوبات شوراهای عالی انقلاب فرهنگی و فضای مجازی..	۲۱۲
بند دوم: نظارت شرعی نسبت به سایر قوانین.....	۲۱۵
الف. قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی، شورای انقلاب و پیش از انقلاب.....	۲۱۶
ب. آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور و دیوان عدالت اداری.....	۲۱۷
مبحث دوم: رویه جاری اعمال نظارت شرعی در حوزه مقررات.....	۲۱۸
گفتار اول: انواع مقررات مشمول نظارت.....	۲۱۹
بند اول: مقررات موضوع اصل ۱۳۸ قانون اساسی.....	۲۱۹
بند دوم: مقررات مصوب رییس قوه قضاییه.....	۲۲۰
بند سوم: مقررات مصوب رییس مجلس شورای اسلامی و سایر ارکان مجلس.....	۲۲۱
بند چهارم: مقررات مصوب شوراهای عالی موضوع قوانین مختلف از جمله قانون تعیین وضعیت شوراهای عالی.....	۲۲۲

- بند پنجم: مقررات مصوب شوراهاى اسلامى كشور..... ۲۲۵
- بند ششم: مقررات شوراهاى محلى نظير شوراي تأمين، شوراي برنامه‌ريزي و توسعه استان..... ۲۲۷
- بند هفتم: ساير بخشنامه‌ها و دستورالعمل‌ها..... ۲۲۸
- گفتار دوم: سازوكار فعلى اعمال نظارت شرعى..... ۲۳۰
- بند اول: استعلام‌هاى قضايى (رييس قوه قضاييه و ديوان عدالت ادارى)..... ۲۳۰
- الف. پژوهشكده شوراي نگهبان..... ۲۳۱
- ب. مجمع فقهي شوراي نگهبان..... ۲۳۲
- بند دوم: استعلام اشخاص..... ۲۳۳
- مبحث سوم: آيين مطلوب نظارت شرعى در حوزه قوانين..... ۲۳۴
- گفتار اول: پيشيني بودن نظارت..... ۲۳۶
- بند اول: مصوبات شوراهاى عالى انقلاب فرهنگى و فضاى مجازى..... ۲۳۷
- بند دوم: اساسنامه‌هاى مصوب دولت موضوع ذيل اصل ۸۵ قانون اساسى..... ۲۴۰
- بند سوم: قوانين مصوب قبل از انقلاب اسلامى، قوانين مصوب شوراي انقلاب و نيز مصوبات شوراهاى عالى انقلاب فرهنگى و فضاى مجازى (پيش از اعمال نظارت پيشيني) ۲۴۱
- بند چهارم: آراى وحدت رويه ديوان عدالت ادارى و ديوان عالى كشور..... ۲۴۴
- گفتار دوم: زمان مند بودن نظارت شرعى..... ۲۴۴
- گفتار سوم: سازوكار متناسب نظارت شرعى نسبت به قوانين در نظام حقوقى..... ۲۴۶
- بند اول: الزامات خارج از شوراي نگهبان..... ۲۴۷
- الف. بستر حقوقى الزام دستگاه‌ها به ارسال مصوبات براى شوراي نگهبان..... ۲۴۷
- ب. الزام دستگاه‌هاى ذى‌ربط مبنى بر ارسال مصوبات به شوراي نگهبان قبل از انتشار در روزنامه رسمى..... ۲۴۸
- بند دوم: سازوكارهاى درون شوراي نگهبان..... ۲۴۹
- الف. مجامع فقهي مشورتى..... ۲۴۹
- ب. مجامع فقهي تصميم‌گير..... ۲۵۰

۲۵۱	گفتار چهارم: آثار رسیدگی و اعلام نظر.....
۲۵۲	بند اول: عدم اعتبار مصوباتی که به صورت پیشینی مورد نظارت است.....
۲۵۲	بند دوم: ابطال مصوباتی که به صورت پسینی مورد نظارت قرار گرفته است.....
۲۵۳	بند سوم: امکان‌پذیری تبدیل قانون مغایر به مصوبهای اعاده‌شده.....
۲۵۴	بند چهارم: تفاوت اثر ابطال قوانین مصوب مجمع تشخیص با سایر موارد.....
۲۵۵	مبحث چهارم: آیین مطلوب نظارت شرعی در حوزه مقررات.....
۲۵۶	گفتار اول: پسینی بودن نظارت.....
۲۵۷	گفتار دوم: زمان مند بودن نظارت شرعی.....
۲۵۷	گفتار سوم: سازوکار متناسب نظارت شرعی نسبت به مقررات در نظام حقوقی.....
۲۵۸	بند اول: الزامات خارج از شورای نگهبان.....
۲۵۹	بند دوم: سازوکارهای درون شورای نگهبان.....
۲۵۹	الف. مجامع فقهی.....
۲۶۰	ب. شوراها و استانی.....
۲۶۱	گفتار چهارم: آثار رسیدگی و اعلام نظر.....
۲۶۳	نتیجه‌گیری
۲۶۴	الف. چارچوب مفهومی اعمال نظارت شرعی.....
۲۷۰	ب. الزامات حقوقی حاکم بر نظارت شرعی فقهای شورای نگهبان.....
۲۷۸	ج. سیمای آیین مطلوب نظارت شرعی بر قوانین و مقررات.....
۲۸۳	د. پیشنویس قانون نحوه اجرای اصل ۴ قانون اساسی.....
۲۸۹	پیوست یک
۲۹۱	فهرست منابع و مآخذ
۲۹۱	الف. منابع فارسی.....
۲۹۱	۱- کتب.....
۲۹۵	۲- پایان‌نامه‌ها و رسالات.....